

КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 342.722

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЇ РІВНОСТІ ЛЮДЕЙ У ПРИНЦИП РІВНОСТІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

Оксана ВАСИЛЬЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

In the article the basic stages of transformation of idea of equality of people are probed in principle of equality of rights and freedoms of man and citizen. Understanding of sense of equality and his legal estimation on the different historical stages of development of society. The basic stages of forming of constitutional principle are selected. Basic constitutional acts principle of equality was fastened in which are analyzed. The basic going is certain near maintenance of principle of equality in the liberal and marksistsko-leninskoy models of constitutional status of personality. The basic periods of the constitutional fixing of idea are selected equalities in Ukraine, which confirm progressiveness of national legal idea and traditions of the Ukrainian people.

Key words: equality, constitutional principle of equality, right and freedom of man and citizen.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються основні етапи трансформації ідеї рівності людей у принцип рівності прав і свобод людини та громадянина, розуміння сенсу рівності і його правова оцінка на різних історичних етапах розвитку суспільства. Виділено основні етапи формування конституційного принципу. Проаналізовано основні конституційні акти, у яких був закріплений принцип рівності. Визначено основні підходи до змісту принципу рівності в ліберальній і марксистсько-ленінській моделях конституційного статусу особистості. Виділено основні періоди конституційного закріплення ідеї рівності в Україні, які підтверджують прогресивність національної правової думки та традицій українського народу.

Ключові слова: рівність, конституційний принцип рівності, права і свободи людини та громадянина.

Постановка проблеми. Ідея рівності характерна для всіх часів розвитку людства. Протягом сотень років вона була предметом розгляду багатьох видатних філософів та політичних діячів і розвивалася як частина світогляду й правової ідеології в цілому. У різні історичні періоди рівність розглядалася та отримувала свою правову оцінку по-різному. Зароджена ще в античному світі, ідея рівності пройшла тисячолітню еволюцію свого розвитку від диференційованого підходу її розуміння з урахуванням різноманітних стратифікаційних ознак (рабство, кріпосництво, стать, релігійні переконання, соціальне походження, майновий стан тощо) до ідеї загальної рівності, яка із часом отримувала все більше визнання, що знаходило своє закріплення як у нормотворчості, так і в правосвідомості.

У політико-правовій історії людства, релігійних підходах, у працях провідних мислителів, філософів, юристів обґрунтовувалася цінність рівності як форма вираження буття людини, відображався процес становлення ідеї рівності. Тому **метою статті** є дослідження трансформації ідеї рівності людей у принцип рівності прав і свобод людини та громадянина.

Виклад основного матеріалу. У політико-правовій історії людства, у працях провідних науковців, у конституціях держав поступово йшов процес становлення ідеї рівності. Як зазначає В. Крилов, принцип рівності, згідно з яким усі члени суспільства повинні бути поставлені в однакові умови, завжди був і є одним із найважливіших ідеалів справедливого суспільного ладу [7, с. 13].

Ідея рівності зазвичай пов'язується з підґрунтям буржуазних революцій, з першими конституційними актами, у яких було закріплено принципи свободи, рівності та

братерства. Така позиція притаманна як вітчизняній, так і закордонній конституційній теорії. Однак слід мати на увазі, що в цьому випадку мова ведеться про завершальний етап формування принципу рівності прав і свобод людини та громадянина. А сама ідея рівності має більш глибокі корені і розвивалася як частина світогляду та правової ідеології загалом.

У XVII ст. у Західній Європі почалося повалення феодално-станового ладу. Першою країною, яка успішно здійснила революцію, була Голландія, потім Англія. У XVIII ст. відбулася війна за незалежність у США, а також буржуазна революція у Франції. У перебігу цих подій приймається низка доленосних документів, які відіграли важливу роль у формуванні конституціоналізму, подальшому розвитку прав людини, зокрема ідеї загальної рівності, яка із цього часу почала набувати якості невід'ємного й незаперечного принципу.

Можна сказати, що кінець XVIII ст. ознаменувався тим, що ідея рівності, яка розвивалася до цього моменту лише як теоретична конструкція, знаходить уперше своє законодавче закріплення. Зокрема, у статті 1 Декларації прав людини й громадянина від 26 серпня 1789 року прямо закріплено: «Люди народжуються й залишаються вільними й рівними в правах». Декретом від 11 серпня 1789 року був знищений становий розподіл і станові привілеї, закон від 15 березня 1790 року скасував кріпосну залежність, у 1793 році декретом Конвенту остаточно й без усякого викупу скасовувалися феодалні повинності.

Не варто нам залишати поза увагою й той факт, що в Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького 1710 року, хоча й опосередковано, також вказувалося на існування правової рівності між людьми, за-

суджувалося її порушення. Причому порушення рівності ототожнюється із самоуправством. Про це йдеться в розділі 6 цього документу: «Однак дехто з гетьманів Війська Запорозького захоплювали собі необмежену владу, геть потоптавши рівність і звичаї, та свавільно встановлювали отой закон: «Так хочу – так повеліваю». Через те неприйнятне гетьманському уряду самоуправство у Вітчизні й Війську Запорозькому запроваджувався розлад» [4]. Таким чином, наслідком порушення принципу рівності вже тоді означало встановлення «деспотичного» права. Це, безумовно, свідчать про прогресивність української правової думки та традицій українського народу. І справді, не багато було країн, у яких уже на початку XVIII ст. у житті шляхом законодавчого визнання був впроваджений принцип рівності. Навіть у таких високоцивілізованих державах, як США та Франція цей принцип був закріплений у нормативно-правових актах значно пізніше, причому лише внаслідок кровопролитної громадянської війни та революції. Це свідчить про тогочасну високу правову культуру українського народу.

Аналіз зазначених законодавчих актів дозволяє нам зробити висновок про те, що саме в цей час відбувається інституціональне оформлення принципу рівності.

Однак на цьому його еволюція не припиняється. Загалом, як зазначає В. Крилов, принцип рівності, згідно з яким усі члени суспільства повинні бути поставлені в однакові умови, завжди був і є одним із найважливіших ідеалів справедливого суспільного ладу [7]. Цю тезу підтримує й В. Нерсисянц, який пише, що історичний розвиток засад свободи й права в людських відносинах являє собою прогрес рівності людей як формально (юридично) вільних особистостей [12].

У XIX – початку XX ст. змінюється поняття рівності, змінюється й зміст принципу рівності.

У традиції Ж.-Ж. Руссо свобода та рівність були зведені до поняття політичної свободи, що була визначена як рівність усіх перед законом. Рівність тут розумілася у формально-юридичному значенні. Однак ще в XVIII ст. поняттю про рівність як про рівноправність було протипоставлене інше уявлення, що впливає з вимоги рівності матеріальної. Найбільш яскраво це уявлення виражене у вченні Г. Бабефа і його послідовників. Вимагаючи безумовної матеріальної рівності, бабувісти вважали за необхідне, щоб у всіх були рівними не лише майнові умови, але й розумовий рівень. Із цією метою визнавалося необхідним звести до найменшої міри всі потреби, як матеріальні, так і розумові, встановивши однаковий для всіх рівень життя, усунути все, що його перевищує.

Важко уявити собі більш повне закріплення засад рівності, проте відразу ж стає зрозумілим і створення протиріччя такого однобічного розуміння цих засад із вимогами особистості. Дійсно, ідеї Г. Бабефа і його прихильників про матеріальну рівність – крайність, досягти якої не тільки неможливо, але й небезпечно. Однак подібні ідеї так чи інакше вплинули на розвиток лібералізму XIX – початку XX ст., а разом із тим і на еволюцію ідеї рівності.

У цей період старі ідеї формальної рівності, що превалюють над приватним інтересом, поступово відходять на другий план. Від держави тепер було потрібно не лише усунення юридичних перешкод до розвитку свободи, але й залишення матеріальної можливості для найкращого прояву свободи.

Ці ідеї актуальні й дотепер. Сучасна концепція лібералізму виходить із того, що від держава повинна

не лише усувати юридичні перешкоди щодо розвитку рівності, але й створювати відповідні умови, матеріальні можливості для найкращого прояву рівності.

Проте було б помилкою говорити про те, що проблеми формальної рівності тоді більше не хвилювали науковців і не розвивалися в науці. На думку представників цього теоретичного напрямку, рівність являє собою певну абстракцію, тобто є результатом свідомого (розумового) абстрагування від тих розходжень, що властиві зрівнюваним об'єктам. Зрівнювання припускає розходження зрівнюваних об'єктів та водночас неістотність цих розходжень (тобто можливість і необхідність абстрагуватися від таких розходжень) з погляду відповідної підстави (критерію) зрівнювання. При цьому підкреслюється, що правова рівність не є такою абстрактною, як числова рівність у математиці. Підставою (і критерієм) правового зрівнювання різних людей є свобода індивідів у соціальних відносинах, визнана й затверджувана у формі їхньої правоздатності й правосуб'єктності. У цьому і полягає специфіка правової рівності й права взагалі. Правова рівність – це рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх мірилом, єдиною нормою. Цією єдиною мірою виступає свобода.

Люди є вільними в міру їхньої рівності й рівними в міру їхньої свободи. Неправова свобода, свобода без загального масштабу і єдиної міри, так звана «свобода» без рівності – це ідеологія елітарних привілеїв, а так звана «рівність» без свободи – ідеологія рабів і пригноблених мас. Або свобода (у правовій формі), або свавілля (у тих або інших проявах).

Таким чином, у цей період уперше в багатовіковій історії людства всі люди, незалежно від соціального походження, визнаються юридично рівними учасниками суспільного життя, отримують низку визнаних законом прав і свобод. Таке нормативне вираження ідеї рівності має місце в Декларації незалежності США (4 липня 1776 року), де закріплювалось, що «всі люди створені рівними; що вони наділені своїм Творцем певними невід'ємними правами, у числі яких – життя, воля і прагнення до щастя» [15, с. 328]. Народу давалося право на опір пригнобленню. Декларація зіграла важливу роль для розвитку американської (і не лише) демократії і конституціоналізму, під її впливом у 1787 році було прийнято Конституцію США, Більш про права 1789–1791 років, Прокламацію про звільнення рабів 1863 року.

Сучасник тих подій, американський мислитель і прибічник природних прав людини, Т. Пейн (1737–1809 роки) зауважував, що всі люди від природи рівні за походженням. Він виступав за загальне виборче право, відміну майнового цензу, рівні права жінок. Т. Пейн вважав, що істинною і правильною основою представницького правління є рівність прав [1, с. 191].

У 1789 році у Франції, як ми вже згадували, приймається Декларація прав людини і громадянина, у якій свобода та рівність трактувались дещо по-іншому. Так, у ст. 1 зазначалося, що люди народжуються вільними і рівними в правах, а стаття 6 закріплювала принцип рівності всіх перед законом як вираз загальної волі. Декларація стала символом переможної революції проти безправ'я й свавілля, а також взірцем для наступних аналогічних декларацій у різних країнах світу.

Таким чином, у процесі підготовки і проведення буржуазних революцій сформувалася ліберальна доктрина прав людини, в основі якої була природно-правова концепція. Ліберальна доктрина визначила нові орієнтири у взаєминах

держави і людини: свободу, юридичну рівність, верховенство закону, універсальні права людини. Проголошення свободи людини як основного природного, невід'ємного права було розвитком гуманістичних ідей давньогрецьких філософів. Водночас у нових історичних умовах воно було збагачене принципом універсальної рівності всіх членів суспільства, яке з категорії, що поширювалась на елітарні прошарки суспільства, стає всезагальним [9, с. 246]. Проголошення природних і невід'ємних прав людини було б неможливим без визнання рівності всіх людей перед законом, тобто формальної рівності. Саме рівність визначила універсальний характер прав людини, тим самим поклавши край становим правам і привілеям.

У середині XIX ст. виявились вразливі місця ліберальних теорій, з'явилась різка поляризація суспільства, склалась ситуація напруги в ньому. У цей час формується марксистська доктрина, яка в подальшому була продовжена В. Леніним, що проголошувала своєю метою встановлення нового ладу, заснованого на принципах істинного демократизму, справедливості, звільнення людей від пригноблення. Марксистсько-ленінська теорія рівності виходить із того, що в економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя рівність неможлива без знищення приватної власності на засоби виробництва й ліквідації експлуататорських класів.

Ключовою в марксистсько-ленінському вченні визнавалась боротьба класів, яка повинна завершитися насильницьким поваленням буржуазного ладу, встановленням принципово нового соціального устрою, заснованого на диктатурі пролетаріату. Марксизм керувався шляхетними цілями: створення суспільства, у якому не буде злиднів і нерівності, де вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх, а люди стануть панамі самі собі – вільними. Однак засоби досягнення цієї мети були хибними, принесли біди мільйонам людей [10, с. 233].

Варто відзначити й той факт, що зазначені теорії прав людини, зокрема й принцип рівності, отримують своє визнання в ці часи і на теренах України. Важливу роль у розвитку української суспільно-політичної думки XIX ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1845–1847 роки). Це товариство розробило модель суспільства, що базується на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. Провідною ідеєю його Статуту було дотримання «совершенного рівенства сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию». Один із членів товариства, Г. Андрузький (1827 року народження, рік смерті невідомий), під впливом М. Гулака розробив «Начерки Конституції Республіки». Відомі три проекти «Конституції». Перші два належать до 1846–1847 років, останній варіант був вилучений в автора вже під час заслання в Петрозаводську в березні 1850 року. Г. Андрузький у першому проекті «Досягнення можливого ступеня рівності і свободи переважно в слов'янських землях» висунув ідею поступового встановлення конституційної монархії, скасування кріпацтва та станового поділу суспільства, пропонував знищити придворний штат, скасувати титули. Другий проект Конституції «Ідеал держави» розвивав положення першого: окреслював принципи ідеальної, на думку автора, держави і конкретизував положення щодо рівності громадян, їх особистої волі, щодо станів і влади. Автор проекту приділяє особливу увагу питанню рівності громадян, яке він поділяє за загальним (для всіх і від народження) та за окремими принципами (залежно від заслуг). У третьому проекті «Начерки Конституції республіки» Г. Андрузь-

кий відкинув монархічну форму державного правління і висунув ідею слов'янської федерації, до якої входила б і Україна.

Крім того, автор суто української національної конституційної ідеї, творець першого конституційного проекту, що наближався до тогочасних європейських зразків, М. Драгоманов (1841–1895 роки) у 1884 році підготував конституційний проект – «Проект основаній устави українського общества «Вольный Союз» («Вільна Спілка»). Проголошуючи пріоритет прав і свобод людини в державі, конституція М. Драгоманова передбачала перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу, у якій проголошувались рівність усіх у громадянських правах й обов'язках, економічне та культурне звільнення не тільки українського народу, а й «іноплемянних колоній» [8, с. 14]. Суть держави, на думку М. Драгоманова, полягає в правах, якими наділені громадяни, — у рівності, загальному змісті правового статусу свободи особи у даній державі. Розглядаючи суть права, він зазначав, що закон і право є виразом всезагальної волі народу, нації, виступав за рівність усіх перед законом.

Розпад Російської Імперії, система соціальних відносин якої базувалась на авторитарно-монархічних засадах і пріоритеті інтересів держави над інтересами конкретної людини, дав поштовх національно-державному відродженню України, поширенню ідей рівності осіб, природних невід'ємних прав і свобод людини [16, с. 407]. У цей час приймається ряд важливих документів конституційного характеру, а також і самі конституції, у яких, поряд з іншими важливими положеннями, знайшов відображення й принцип рівності. Так, у Конституції Української Народної Республіки 1918 року та в Основному державному законі Української Народної Республіки 1920 року (далі – УНР) принцип рівності набув більш досконалого виразу. Проголошувались рівноправність громадян, їх рівність перед законом, заперечення привілеїв, рівний доступ до урядових посад та рівність прав чоловіка і жінки [14, с. 79, 97].

Зокрема, у Конституції УНР 1918 року у ст. 12 закріплювалось: «Громадяни в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв у них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть», а в ст. 65 йшлося про рівність усіх перед судом: «Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народних Міністрів» [14, с. 83].

У Законах про тимчасовий Державний устрій України 1918 року Гетьмана П. Скоропадського в ст. 24 зазначалося: «Сила закону, без виключення, обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в українській державі перебуваючих» [14, с. 89], тобто закріплювалась рівність усіх перед законом.

Також на теренах Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) у Відозві Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року проголошувався принцип рівноправ'я: «Всім горожанам української держави без різниці народності і віросповідання запоручається горожанську, національну і віросповідну рівноправність» [3].

За доби Директорії УНР у 1920 році був розроблений проект (який і залишився проектом і не був затверджений урядом УНР) Конституції, що мав назву Основний Державний Закон УНР, у 15 Артикулі якого закріплювалась рівність усіх перед законом без різниці віри, народності та

походження; скасовувались усі родові, станові, шляхецькі привілеї та всі родові й особисті шляхоцькі титули; утверджувалась рівність прав жінки нарівні із чоловіком [14, с. 97].

Слід відзначити, що майже всі нормативні акти часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР так і залишилися нереалізованими на практиці, стали правовими пам'ятками українського державотворення періоду 1917–1920 років. Водночас вони характеризуються прогресивністю і високим рівнем правової культури, своїм значним демократичним змістом, врахуванням передових стандартів у галузі прав людини, напрацьованих на той час іншими розвинутими країнами.

У період радянської державності в Україні було прийнято чотири Конституції: 1919, 1929, 1937, 1978 років, у яких теж, хоча й здебільшого формально, знайшов конституційне закріплення принцип рівності. Так, у Конституції УСРР 1919 року в ст. 32 зазначалось: «УСРР, визнаючи рівні права за працюючими, незалежно від їх раси і національності, визнає суперечним основним законам Республіки встановлення або пропущення яких-небудь привілеїв, на підставі, а також яке б не було пригнічення національних меншостей, або обмеження їх рівноправності» [6, с. 76]. Майже ідентичним було формулювання принципу рівності в Основному Законі УСРР 1929 року: «Українська соціалістична радянська республіка, визнаючи, що права громадян не залежать від їх расової і національної належності, проголошує неприйнятним з основними законами Республіки будь-який утигк національних меншостей або обмеження їх рівноправності» [6, с. 87].

У Конституціях Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 року та 1978 року принцип рівності був закріпленний більш ґрунтовно. Так, в Основному Законі УРСР 1937 року в ст. 121 жінкам надавались рівні права із чоловіками в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя, а в ст. 122 закріплювалась рівноправність громадян УРСР незалежно від їх національності і раси.

У Конституції УРСР 1978 року глава 5 була присвячена рівноправності громадян: ст. 34 проголошувала, що громадяни Української РСР різних рас і національностей мають рівні права. Стаття 32 Конституції закріплювала рівність громадян перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови та інших обставин, а ст. 34 – рівноправність жінки й чоловіка.

Як бачимо, незважаючи на суттєві особливості, притаманні зазначеним конституціям, кожна з них зафіксувала у своєму тексті принцип рівності.

Таким чином, ХХ ст. виявилось плідним для України на акти конституційного характеру, які приймалися за різних часів, у різних суспільно-політичних умовах, їм було властиве різне ідеологічне навантаження. Одні з них діяли десятиліттями, інші фактично не діяли. Не всі ці акти витримали перевірку часом, але важливо, що в кожному зазначеному документі знайшов відображення принцип рівності.

Після розпаду Радянського Союзу розпочався новий етап в історії України. Першим кроком було проголошення 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України. Однією з її базових цінностей було закріплення принципу рівності всіх громадян перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності та інших обставин.

Знаменною віхою для незалежної України було прийняття нової Конституції України, яка стала визначальним фактором сучасного українського конституціоналізму. 28 червня 1996 року Верховна Рада України, «виражаючи суверенну волю народу» та «дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя», прийняла Конституцію України, у якій (услід за Центральною Радою та Директорією УНР) закріпила принцип правової рівності.

При цьому розробники проекту Конституції України ґрунтувалися не тільки на державно-правових традиціях та конституційному устрої Української держави 1917–1920 років, а й на найсучасніших досягненнях зарубіжної правової думки та міжнародно-правовому досвіді, про що свідчить майже ідентичність регламентації принципу рівності в Конституції України та Загальній Декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, і відповідність положень Конституції України в цьому плані положенням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року (ст. ст. 2, 3, 14, 24, 26), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (ст. ст. 2, 3), Декларації соціального прогресу і розвитку 1969 року, Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Декларації про право на розвиток 1986 року та багатьом іншим міжнародно-правовим документам.

Висновки. Історичний розвиток прав і свобод у людських відносинах являє собою прогрес рівності людей як формально (юридично) вільних особистостей. Через механізм права – формальної (правової) рівності – ідея рівності людей поступово перетворюється в принцип рівності прав і свобод людини і громадянина. Уперше він отримав своє законодавче визнання у XVIII ст., і в подальшому історична еволюція змісту, об'єму, сфери дії принципу формальної рівності не спростовує, а, навпаки, підсилює значення цього принципу як певної відмінності права і його співвідношенні з іншими видами соціальної регуляції (моральною, релігійною тощо).

Список використаної літератури

1. Антологія мирової правової думки : в 5 т. / керівник проекту Г.Ю. Семігін ; отв. ред. О.А. Жидков. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3 : Європа. Америка. XVII – XX вв. – 830 с.
2. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 4 : Конституційне (державне) право ; відпов. ред. В.Ф. Погорілко. – К. : Юридична книга, 2003. – 600 с.
3. Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р. Конституційні акти України 1917–1920 // Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
4. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новобраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
5. Журавльова Г.С. Еволюція принципу рівності прав і свобод людини і громадянина / Г.С. Журавльова // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 349–355. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ggclg.pdf>.
6. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.

7. Крылов В.С. Проблемы равноправия и равенства в российском конституционном праве / В.С. Крылов // Журнал российского права. – 2002. – № 11. – С. 13–24.
8. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. Тексти лекцій : [навч. посіб.] / Б.Л. Кухта. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.
9. Лукашева Е.А. Права человека, политика, мораль / Е.А. Лукашева // Права человека : [учебник для вузов] / Е.А. Лукашева ; отв. ред. Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА – ИНФРА*М, 1999. – 573 с.
10. Лукашева Е.А. Права человека, политика, мораль / Е.А. Лукашева // Права человека : [учебник для вузов] / Е.А. Лукашева ; отв. ред. Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА – ИНФРА*М, 1999. – 573 с.
11. Международные акты о правах человека : [сборник документов]. – М. : Узд. группа Норма-Инфра. – М, 2000. – 784 с.
12. Нерсесянц В.С. Права человека в истории политико-правовой мысли / В.С. Нерсесянц // Права человека : учебник для вузов] / отв. ред. Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА – ИНФРА*М, 1999. – 573 с.
13. Омельченко І.К. Конституційні ідеї в документах Кирило-Мефодіївського таємного товариства / І.К. Омельченко // Правова держава. – 1998. – Вип. 9. – С. 95–98.
14. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К. : Т-во «Знання» України, 1993. – 192 с.
15. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.] : у 2 т. / за ред. В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998–. – Т. 2. – 1998. – 504 с.
16. Яременко Т. Становлення інституту прав людини в історії українського державотворення (1917–1920 рр.) / Т.С. Яременко // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – № 3. – С. 406–413.

